

فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی

س ۵ - ش ۱۷ - زمستان ۸۸

انفصال و شمیم وصال در آئینه شعر صوفی عصر عثمانی و مملوکی

دکتر روح‌الله صیادی‌نژاد - مریم آقاجانی

استادیار زبان و ادبیات عرب دانشگاه کاشان - کارشناس ارشد زبان و ادبیات عرب دانشگاه کاشان

چکیده

تصوف، یکی از راه‌هایی است که امکان تحقق معنوی سلوک را برای میلیون‌ها نفر از پیروان قرآن فراهم می‌کند. نگارنده در این مقاله ابتدا به پیدایش تصوف و سیر تاریخی و نمود آن در شعر پرداخته است و از آنجا که پدیده تصوف از بارزترین پدیده‌هایی است که عصر مملوکی در طول حیات خود تجربه کرد، در ادامه به دلایل گرایش به تصوف در این عصر می‌پردازد تا برای خواننده مشخص شود که چرا و چگونه گروهی از شاعران این دوره به صوفی‌گری رو آوردند و چه زمینه‌های اجتماعی، دینی و روانی باعث این امر شده بود. آنچه محوریت موضوع این مقاله را تشکیل می‌دهد، دو مفهوم انفصال و وصال (وحدت وجود) از زاویه علاقه میان خدا و انسان است. در این رهگذر شاعر چه با بیان روشن و چه با پوشیده‌گویی، می‌کوشد تا از هر چه غیرخداست، منفصل شود. در این میان بحثی چون حقیقت محمدی (ص) مطرح می‌شود که در ذیل مفهوم انفصال قرار می‌گیرد؛ و این‌گونه برداشت می‌شود که در شعر صوفی، پیامبر (ص) واسطه‌ای برای این اتصال نورانی است.

کلیدواژه‌ها: شعر صوفی، عصر عثمانی، عصر مملوکی، انفصال، وصال.

تاریخ دریافت مقاله: ۸۸/۷/۲۲

تاریخ پذیرش مقاله: ۸۸/۱۱/۶

Email: j-rs1359@yahoo.com

مقدمه

تصوف، یکی از راههایی است که خداوند در دامن اسلام قرار داد تا امکان تحقق معنوی سلوک را برای میلیون‌ها نفر از پیروان قرآن فراهم کند (نصر ۱۳۸۰: ۵۸). نخستین جلوه‌های تصوف را - گرچه هنوز نامی نداشت - پس از پیامبر و علی (ع)، باید در وجود تنی چند از نزدیک‌ترین صحابه پیدا کرد. پایه‌های اولیه تصوف همان زهد است که موطن اولیه آن را بصره می‌دانند و مؤسس آن حسن بصری معروف است (فرای ۱۳۶۳: ۳۸۸). محققان در بیان این که کلمه صوفی به چه معناست، اختلاف زیادی دارند. با بررسی در منابع مشخص می‌شود که در میان اشتقاق‌ها گوناگونی که برای کلمه صوفی بیان شده، سه وجه آن معتبرتر است؛ اشتقاق آن از کلمه "صوفوس" یونانی به معنای عقل، صفا به معنای پاکی، و یا صوف به معنای لباس پشمینه که صوفیان به تن می‌کردند (بستانی، بی‌تا: ۲۸۰ به بعد). از نظر زبان‌شناسی دو وجه اول پذیرفتنی نیست، اما وجه سوم به معنای لباس پشمینه قابل قبول‌تر است. زیرا افزون بر اینکه با ظاهر لفظ صوف در عربی سازگارتر است، تأکید بر پشم‌پوشی صوفیان نیز از مسلمات تاریخی است و در منابع حدیثی نیز اشاره‌های فراوانی به پشم‌پوشی آنان وجود دارد (ر.ک. به: مجلسی، بی‌تا، ج ۷۹: ۳۱۲). در نشأت گرفتن کلمه صوفی نیز همانند معنای آن اختلاف وجود دارد، اما براساس آن چه فرای در کتاب خود می‌آورد، رأی غالب، کلام ابوهاشم صوفی است که برای نخستین بار آن را در قرن دوم هجری به کار برده بود. (فرای ۱۳۶۳: ۳۸۵)

طبق نظر بستانی، شعر صوفی در عصر عباسی آغاز شد. این نوع شعر پیش از این عصر، شبیه زهدیات بود و تنها به عبادت و پرهیز از دنیا اکتفا می‌کرد، اما در این عصر رفته‌رفته به تصوف تبدیل شد و صوفی دیگر به عزلت و کناره‌گیری از دنیا اکتفا نمی‌کرد (بستانی، بی‌تا: ۳۰۲). شوقی ضیف بر این اعتقاد است که شعر

س ۵-ش ۱۷-زمستان ۸۸ _____ انفصال و شمیم وصال در آیینۀ شعر صوفی ... / ۱۱۱
صوفی از ابتدای عصر دوم عباسی رو به رشد نهاد و کاملاً از زهد مستقل شد.
(ضیف ۱۴۲۲: ۲۴۴) و اهل تصوف از حب الهی و جایگاه او سخن گفتند و به
تلاش‌های سخت در راه ریاضت و خلوص تا سر حد فنا در ذات الهی رو
آوردند. ظهور حلاج، شبلی و جنید در این دوره تحولی جدید در دنیای تصوف
به شمار می‌آید.

در این جستار بر آنیم تا به بررسی تجلی انفصال و وصال در شعر صوفی این
دوره بپردازیم، اما پیش از آن لازم است که دلایل گسترش تصوف و صوفی‌گری
در این عصر را بیان کنیم.

دلایل شیوع تصوف در عصر عثمانی - مملوکی

از بارزترین پدیده‌هایی که عصر عثمانی - مملوکی در طول حیات خود تجربه
کرد، شعر صوفی بود. ادبیات عرب به سبب اوضاع سیاسی - اجتماعی نامطلوب
در این دوره رو به زوال رفت. بنابراین، شعر صوفی در این عصر از اهمیت
خاصی برخوردار است چرا که در پرتو آن، زوایای سیاسی، اجتماعی و تاریخی
آن روزگار برای محقق آشکار می‌شود. در بعد اجتماعی، این شعر در نتیجه زهد
و تعبیر ایدئولوژی از درگیری‌های اجتماعی بود. از مهم‌ترین عواملی که به
گسترش تصوف در این عصر کمک کرد، می‌توان به چند مورد اساسی اشاره کرد.
الف - جنگ‌های خارجی دولت عربی اسلامی

یکی از مهم‌ترین دشمنان خارجی مسلمانان فرانسوی‌ها بودند، که در سال ۵۶۲
هـ. ق به سوی مصر روانه شدند. نورالدین محمد، حاکم وقت مصر، اسدالدین
شیرکوه را به همراه صلاح‌الدین ایوب برای مقابله با آنها فرستاد و صلاح‌الدین
پس از محاصره دمیاط، در عرض ۵۰ روز توانست بر آنها پیروز شود (السیوطی
۱۲۹۹، ج ۲: ۲۵). با انتقال سلطنت به مملوکی‌ها و وفات صلاح‌الدین، فرانسوی‌ها
بار دیگر به دمیاط حمله کردند و در مرزهای آن مستقر شدند. در همین حال

مغول‌ها وارد صحنه شدند و در پی کشورگشایی خود به این مناطق رو آوردند. جنگ‌های خردکننده فرانسوی‌ها از غرب و هجوم مغول‌ها از شرق باعث شد تا موجی از ترس و خون بر سرزمین‌های اسلامی حاکم شود. چنان که محمد مصطفی حلمی نیز در کتاب *ابن الفارض والحب الالهی* معتقد است که نفس رویکرد به تصوف و دنیای درون در این عصر معلول اغتشاشات سیاسی و انتقال حکومت‌ها و شدت گرفتن مرحله‌ای از جنگ‌های صلیبی بوده است (حلمی ۱۹۷۱: ۱۳۸)، اما هنگامی که مغول می‌کوشید به مصر حمله کند، ملک مظفر پادشاه مصر در عین جالوت در مقابل آنها ایستاد و فرمانده آنها را به قتل رساند. این اولین پیروزی بر قوم تاتار بود که باعث تقویت روحیه مردم شد. این جنگ‌ها باعث برانگیخته شدن احساسات دینی مسلمانان گردید، چرا که ملک مظفر برای پیروزی بر قوم تاتار به تحریک احساسات دینی لشکرش پرداخت و آنها را به پیروزی اسلام و مسلمین تشویق کرد و از عذاب الهی برحذر داشت و پیروزی خود را نتیجه کمک‌های خداوند دانست (المقریزی ۱۹۵۷، ج ۱: ۴۳۰). آن چه مصیبت‌ها و سختی‌ها بر جای نهاد، نگاه خاص به زندگی دنیایی بود که از متاع زودگذر آن روی‌گردان شوند و به سوی خدا بازگردند.

ب - سیاست دولت مملوکی

اساس دولت مملوکی بر پایه‌های نظامی شکل گرفت و اصل اساسی در آن قدرت بیشتر در سلطنت و مجهزکردن لشکر و حفاظت از سرزمین‌هاشان بود (سلام ۱۹۷۱، ج ۱: ۱۷)، اما سیاست فئودالی یکی از عواملی بود که آنها را به سوی زوال سوق داد، و آن عبارت بود از اینکه هر کدام از افراد لشکر که می‌مردند، اموال آنها به دربار سلطنت بازمی‌گشت. این سیاست باعث شد تا این روحیه در آنها به وجود آید که این زندگی چیزی جز بردگی محض نیست. و از سوی دیگر

سلاطین مملوکی صاحبان خزانة و بازار شدند و به خوشگذرانی پرداختند و برای مدت طولانی از وضعیت اقتصادی و تنظیم ثروت در جامعه غافل ماندند.

نتیجۀ جنگ‌های مداوم، رواج بی‌عدالتی‌ها، خشکسالی، نارضایتی، بیماری و قحطی در میان مردم شد (السیوطی ۱۲۹۹، ج ۲: ۲۰۹). این عوامل باعث شد تا روحیه پوچی و بیهودگی در میان مردم فراگیر شود و گروهی به مستی و مجون و لهو و لعب و گروهی به دوری از دنیا و زهد روی آوردند. در همین حال دولت مملوکی سند شرعی سیاست را در دین یافت و به آن اهتمام ورزید. بنابراین، آنها به ساخت مساجد رو آوردند و اظهار داشتند که در حدود شرع حرکت می‌کنند. در پی آن مدارس فقهی را بنا کردند و در نتیجه، ارتباط مردان دین و سلاطین فراهم شد. بنابراین توجه به امور دینی رواج یافت و به طبع فعالیت‌های صوفی‌گری و تشویق به آن نیز شدت گرفت. (ابراهیم حسن ۱۹۴۸: ۱۰۹)

ج - درگیری‌های فکری و مذهبی

هنگامی که ایوبیان سر کار آمدند، کوشیدند تا مذهب شیعه را از اذهان پاک کنند و در عوض به تبلیغ مذهب اهل سنت پرداختند و حرکت تصوف را سرعت بخشیدند. مدارس شافعی و ناصری در نشر مذهب ابی‌الحسن اشعری تأثیر بسزایی داشتند. آن مدارس، فلسفه را تحریم کردند و آن‌گونه که تاریخ شهادت می‌دهد، فلاسفه و اهل منطق مورد غضب شدید صلاح‌الدین بودند. جامعه عصر عثمانی و مملوکی شاهد نزاع و درگیری میان گروه‌های مختلف بود که از جمله آنها می‌توان به نزاع فقها و متصوفه اشاره کرد. مذهب اشعری نه تنها مخالف فعالیت صوفیه سنی که در دایرة شریعت حرکت می‌کردند، نبود، بلکه در تقویت و تشویق به آن، تأثیر بسزایی داشت. غزالی از جمله کسانی بود که تصوف را در خدمت شریعت گذاشت و کوشید تا میان تصوف و شریعت پیوند به‌وجود آورد (الغزالی ۱۳۵۶: ۱۰۰). در آن زمان بسیاری از مشایخ به تصوف راهنمایی، اما خود

به گروه‌هایی تقسیم شدند؛ گروهی که شرع را اصل می‌دانستند، نفوذ زیادی داشتند و عامل مهمی در رشد تصوف و رویگردانی از زندگی فانی دنیا شدند، آن‌چنان که کثرت خانقاه‌ها را در این عصر به طور قابل توجهی ملاحظه می‌کنیم. این گروه به همان اندازه که از تصوف فلسفی دور بودند به تصوف غزالی نزدیک شدند. (العسقلانی ۱۹۷۲، ج ۱: ۱۷۳)

در مقابل این گروه، گروهی دیگری که به شدت به آنها اعتراض شد، روشی متفاوت در پیش گرفتند. یکی از مهم‌ترین مسائلی که موجب اختلاف بین این دو گروه صوفی شده بود، مسأله رابطه خدا و انسان بود که جایگاه مهمی را ایفا می‌کرد. گروه اول بر این باور بودند که خداوند در ذات و صفاتش واحد و موجودی پنهان در ورای تمام موجودات است. یعنی به گفته آنها شرع دیواری محکم از این فاصله را بیان می‌کند، در حالی که گروه معارض معتقد به شناخت خدا از راه مشاهدات باطنی بودند و دوگانگی را نفی می‌کردند. بنابراین، درگیری این گروه‌ها شدت گرفت تا آنجا که فقها، گروه اخیر را به کفر متهم کردند و زندیق خواندند. یکی از کسانی که برای مخالفت با آنها شهرت بسیار یافت، ابن تیمیه حنبلی بود که حتی صوفیان معتدل هم از انتقادات او در امان نماندند.

این دوره شاهد نزاع میان شخصیت‌های برجسته تصوف فلسفی و فلاسفه اسلامی بود که این خود ناشی از اختلافی بود که در به‌دست آوردن معرفت و شناخت خدا برگزیدند. تفاوت اساسی این دو گروه، اعتقاد فلاسفه صوفی به کشف و معرفت ذوقی بود، در حالی که فلاسفه اسلامی به معرفت عقلی و استدلالی اعتماد می‌کردند و همین اختلاف از اصلی‌ترین عوامل تنافر بین دو گروه به شمار می‌رفت. (ابن‌سبعین ۱۹۸۷: ۹۶)

عواملی که بیان شد هر کدام سهم زیادی در رشد تصوف و سرعت حرکت آن داشتند چرا که بازاری از عقاید گوناگونی فراهم شد که باعث شکوفایی هر

س ۵- ش ۱۷- زمستان ۸۸ _____ انفصال و شمیم وصال در آیینۀ شعر صوفی ... / ۱۱۵
چه بیشتر صوفی‌گری در این عصر شد و اثر آن به ویژه در شعر صوفی نمود
یافت.

مفهوم انفصال

اگر به اشعار شاعران صوفی این دوره نیم‌نگاهی بیفکنیم، قطعاً مفهوم انفصال یکی از بارزترین ویژگی این اشعار است. شایان ذکر است که آنچه در میان صوفیان به انفصال تعبیر می‌شود، منظور جدایی از هر چه غیر خداست. صوفی از هر آنچه رنگ و بوی خدایی ندارد، دل می‌کند و در راه وصال به معشوق حقیقی می‌کوشد. «کلُّ مَنْ علیها فانٍ و یبقی وجهُ ربِّکَ ذوالجلالِ و الاکرام» (الرحمن ۵۵: ۲۶). این عالی‌ترین مرحله انفصال است که در درون خود اتصال دارد و آن اتصال به وجود حقیقی است.

یکی از مخالفان سرسخت صوفیان این دوره، ابن تیمیه است که می‌گوید احوال این گروه، شیطانی و ناقض رسالت پیامبران است و عقاید آنها ربطی به اسلام ندارد و بر رقص و سماع و دف و نی آنها اعتراض دارد و می‌پرسد کدام یک از صحابه یا تابعین این کار را می‌کردند؟ و کلام آنها را کفرآمیز می‌داند و این‌که محب و محبوب را یکی بدانند، مذموم می‌خواند و این فنا شدن را فنا شدن گمراهان و الحاد واقعی می‌شمارد (الطبلاوی ۱۹۸۴: ۱۷۳ - ۱۷۵)، اما به نظر نیکلسون فنای صوفیانه با شخصیت الهی سازگار است چرا که - برخلاف نیروانای هندی^(۱) - محو تام شخصیت انسانی نیست، بلکه محوی است که صحو در پی دارد و فنایی است که در پی آن بقا می‌آید. در واقع این فنای اراده آدمی است تا فانی دریابد که اراده راستین، اراده حق است. او از اراده خاص خود فانی می‌شود تا در اراده الهی پایدار ماند و از عمل خود فانی می‌شود تا به

عمل الهی باقی شود (نیکلسون ۱۳۵۷: ۳۲). حقیقت فنا آن است که سالک به علم یقینی دریابد که حق تعالی عین وجود است و جز خدا هر چه باشد، عدم مطلق است. سوی الله او را هیچ در هیچ می‌نماید و او از هستی خویش برمی‌خیزد. خدا را به خدا دریافت می‌کند و جز پروردگار، احدی را به رسم وجود نمی‌شناسد، تا حقیقت «لا اله الا الله» هویدا گردد (دامادی ۱۳۶۷: ۱۲۶). ابوالعباس المرسی^(۲) نیز بر این باور که علم حقیقی که علم النفس است، را باید آموخت؛ چرا که هر چه غیر از آن است - حتی عقل - حجاب‌هایی هستند که مانع رسیدن به حقیقت می‌شوند.

ان كنتَ سائلنا عن خالص المننِ و عن تألف ذات النفس بالبدنِ
على الحقيقة خذ علم النفوسِ تحجبك صورتها في عالم الوطنِ
تطور النفس سرًّا لا يحيطُ بها عقلٌ تقيدُ بالأوهامِ والدرنِ^(۳)

(السكندري ۱۹۷۲: ۱۶۷-۱۶۸)

در ضمن بُعد انفصال، حقیقت محمدی (ص) نمود می‌یابد که به شاعر صوفی کمک می‌کند تا با واسطه قرار دادن پیامبر از هر چه غیر خداست، منفصل شود. نیکلسون هم رابطه میان پیامبر و صوفی را عقلمحبت معرفی می‌کند و بر این باور است:

بدین گونه شخصیت محمد (ص)، متصوفه مسلمانان را مشغول کرد تا جایی که ایمان به او را نخستین گام در راه ایمان به خدا تلقی کردند و مدح و ثناء او را از وسایل تقرب به خدا دانستند. (نیکلسون ۱۳۵۷: ۳۶)

این نظریه به دست ابن عربی^(۴) بسط و گسترش یافت. دکتر مصطفی کامل الشیبی می‌گوید:

به نظر می‌رسد که بین آراء ابن عربی و عقاید شیعه، کوچک‌ترین ارتباطی نباشد، اما اگر با نظری ژرف بنگریم، خواهیم دید که بسیاری از مبانی تفکر خود را از شیعه گرفته است که از آن جمله می‌توان فکر حقیقت محمدیه را ذکر نمود. حتی اساس نظریه او در وحدت وجود هم بر حقیقت محمدیه و ازلیت آن استوار است. (کامل الشیبی ۱۳۸۲ق: ۳۷۶)

آنها معتقدند که محمد (ص) نور است و جوهر آن حضرت، قبل از آدم وجود داشته است. در واقع اسم اعظم در دار وجود مظهري دارد و آن مظهر، انسان کامل است و مصداق آن حقیقت محمدی است که موجودی ازلی و نقطه تجلی اسم اعظم است^(۵) (قاشانی ۱۹۸۱: ۱۰۵). سید احمد بدوی معتقد است که روح محمد (ص) قبل از هر چیز وجود داشته است. او چون دریایی است که تنها عارفان می‌توانند جرعه‌ای از آن بهره بگیرند. او سلطان عالم است و این حقیقتی است که چون بانگی بر فراز آسمان‌ها به صدا در می‌آید.

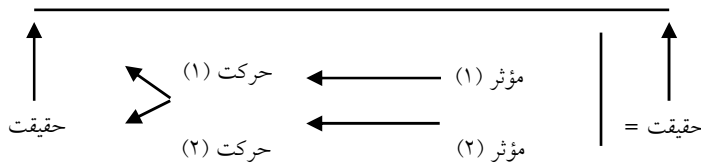
أنا من قبل قبل وجودی كنت غوثاً في نطفة الأباء
أنا بحر بلا قرار و بر شرب العارفون من بعض مائي
أنا سلطان كل قطب كير و طبولي تدق فوق السماء^(۶)
(صافی الحسین ۱۹۶۴: ۳۸۵)

آن‌چه از حقیقت محمدیه می‌توان فهمید، اعتقاد صوفیان به این است که همه راه‌ها بسته است جز برای کسی که گام بر جای گام رسول نهد. صوفی می‌کوشد تا از صفات رذیله جدا شود و صفات محمدی را جایگزین آن کند و به کمال برسد. نتیجه حقیقت محمدی «انسان الهی» شدن است، آن‌جا که با نور ازلی محمد(ص) از چهره ناسوتی منفصل و به الوهیت پیوند می‌خورد.

نکته شایان ذکر در این قسمت، این است که شاعر صوفی برای بیان مقصود خود، همواره با یک زبان سخن نمی‌گوید، بلکه اشعار خود را یا به صورت روشن و یا با پوشیده‌گویی و رمز بیان می‌کند. بیان صریح یا بیان تعلیمی و آموزشی، بر پایه حکمت‌های اخلاقی بنا می‌شود و هدف آن تربیت مرید و تهذیب اوست. ابن‌الجیاب^(۷) از شاگردان مکتب شاذلی می‌سراید:

لقد سطع البرهان لو كنت تعقلُ وقد وعظ القرآن لو كنت تقبلُ
لحا الله قلباً إن يذكر فغافلُ و جفنا إذا استمطرته فهو محلُ
لشئان مطرود عن الباب مبعثُ و آخر مقبول على الله مقبلُ^(۸)
(ابن‌الجیاب، بی‌تا: ۶)

این ابیات بر پایه حکمت و ارشاد گذاشته شده و پر است از مواعظ و هدف آن تزکیه و ارتقاء حالت روحانی است. تقدیم فعل ماضی (سطع، وعظ) دلالت بر اهمیت موضوع دارد و مقصود حتمی بودن وقوع آن است. آمدن حرف تحقیق (قد) نیز بر قوت تأکید آن می‌افزاید. آمدن (لو) که در سیاق تمنی آمده، به دلیل توجه دادن و تشویق مرید به ارزش‌هایی است که به آن اشاره می‌کند. از سوی دیگر چیدمان کلمات تأثیر بسزایی در انتقال مطلب دارد. به گونه‌ای که هر جمله اثبات و تأکید جمله‌ای است که در پی آن می‌آید. اگر توجه کنیم، همین جمله است که باعث حرکت می‌شود و در واقع حقیقت، همین جمله مؤثر است که در نتیجه حرکت آن را کشف می‌کنیم.

یعنی حقیقت، اول و آخر حرکت است و چیزی نیست که حرکت آن را به وجود آورد. حقیقت، ثمره تجربه انسان نیست بلکه درست عکس آن است زیرا حقیقت، ثابت مطلق و خارج از قید زمان و مکان است و ما تنها با حرکت می‌کوشیم آن را کشف کنیم. شاعر به تأکید این مطلب اهتمام می‌ورزد که اگر کاری خاص برای خداست پس جایی برای دخالت اراده آدمی در افعال الهی نیست. و این همان اساس نظریه ابن‌عطاء یعنی «اسقاط تدبیر»^(۹) است. اگر تدبیر، انسان را از خدا دور کند، مذموم است و اگر برای قرب به خدا صورت گیرد، پسندیده است. نفسی که خدا را فراموش می‌کند و خود را می‌بیند، منشأ همه شرور اخلاقی است و اینها همه در بیان روشن جای می‌گیرد تا ثابت کند که انسان به معنای واقعی کلمه نمی‌تواند صاحب اراده تلقی شود. در حقیقت با

س ۵-ش ۱۷- زمستان ۸۸ _____ انفصال و شمیم وصال در آینه شعر صوفی ... / ۱۱۹
اسقاط تدبیر، ز اراده خود منفصل می شود و آن را تنها برای خداوند متصور
می شود.

گرچه صوفی در بیان تعبیرها و انتقال ارزش های خود از بیان روشن و آشکار
استفاده می کند، اما برای بیان تعبیراتش، بیشتر این روش را به کار نمی گیرد. چرا
که زبان و لغت صوفی اصولاً زبانی رمزی است؛ اصلی که در استعمال رموز به
کار رفته، جنبه اساسی دارد و به قول ابن عربی این جنبه اساسی همان تأویل
است. چرا که هر نمودی متضمن بودی است و به تعبیر اسلام هر ظاهری باطنی
دارد (نصر ۱۳۶۱: ۱۲۳). صوفی برای بیان عقاید خود به شعر رو می آورد، چرا که
در شعر می تواند رمزگونه صحبت کند و افکارش را بیان کند تا تنها کسانی که
اهل طریقت و سلوک هستند، حقیقت مطلب او را درک کنند.

تا نگردي آشنا زين پرده رمزي نشنوي گوش نامحرم نباشد جای پیغام سروش
(حافظ ۱۳۸۰: ۲۸۴)

این رمز تعبیری از حالت درونی و روحانی صوفی است و آن را به کار می برد
تا از فیوضات باطنی اش سخن گوید. ولی به طور کلی می توان گفت این
پوشاندن معانی زیر چتر الفاظ برای آشکار نشدن اسرارشان است، چرا که آشکار
شدن اسرار همان و طرد شدن از عامه مردم همان. این بیت حافظ می تواند دلیلی
بر این ادعا باشد:

گفت آن یار کزو گشت سر دار بلند جرمش این بود که اسرار هویدا می کرد
(همان: ۱۴۴)

بیشترین ظواهری که به شاعر صوفی در بیان مفهوم انفصال در این دوره
کمک کرد، پناه بردن به شعر حب و خمر بود.

آن چه در شعر صوفی به چشم می خورد، سخن از معشوقه ای است به نام های
لیلی و سعاد و سلمی، یعنی همان معشوقگان عرب. ابوالعباس المرسی در بیان
صوفیان خود از «لیلی» نام می برد که رمزی از وجود ازلی معبودش است و یادش

را زنده‌کننده استخوان‌های پوسیده و از بین رفته می‌داند و در نگاه او، خورشید از چهره لیلی نور می‌گیرد و چشمان مردم در حیرت باقی می‌ماند.

أعندك من لیلی حدیثٌ محررٌ بایراده یحیا الرمیم و نشیر
فعهدی بها العهدُ القدیماً و أنتی علی كلِّ حالٍ فی هواها مقصرٌ
و من وجهِ لیلی طلعةُ الشمسِ تغتنی و فی الشمسِ أبصارُ الوری تتحیر^(۱۰)
(اسکندری ۱۹۷۲ : ۳۲)

آن‌چه در کلام شاعر صوفی می‌توان یافت غزل عذری است که جمال و جلال معشوق خود را وصف می‌کند و آرزوی وصال دارد، او را همه می‌داند و از همه به خاطر او چشم می‌پوشد. در حقیقت غزل در شعر صوفی با غزلی که رواج داشت از نظر الفاظ تفاوتی نداشت و آن‌چه غزل صوفیانه را از دیگر گونه‌های آن چون نسیب و تشبیب جدا می‌ساخت، تفسیر و تأویل آن بود، و به بیان دیگر غزل صوفی زائیده غزل عذری بود.

تقی‌الدین السروجی^(۱۱) در شعر خود آن گونه عاشقانه سخن می‌گوید و آرزوی وصال در سر می‌پروراند و به گونه‌ای از دوری معشوق ناله سر می‌دهد که مخاطب در این که این غزل آسمانی است یا زمینی، متحیر می‌ماند:

أنعم بوصلک لی فهذا وقتُه یکفی من الهجران ما قد ذقتُه
أنفقت عمری فی هواک و لیتنی أعطی و صولاً بالذی أنفقتُه^(۱۲)
در واقع نمی‌توان گفت غزل صوفیانه زمینی است یا آسمانی. موسیقی‌ای که حاکم بر نظم اوست، اساس آن پارادوکس صوفی است که شالوده آن همان آشنایی‌زادایی است. این آشنایی‌زادایی در اشعار شاعران صوفی بسیار دیده می‌شود. و از آن جمله حافظ می‌گوید:

منم که شهره شهرم به عشق ورزیدن منم که دیده نیالوده‌ام به بد دیدن

س ۵-ش ۱۷-زمستان ۸۸ _____ انفصال و شمیم وصال در آینه شعر صوفی ... / ۱۲۱
 و یا ابن فارض^(۱۳) که سال‌ها آرزو داشته تا به معشوق نگاه کند، اکنون این
 اجازه را از او دریافت می‌کند، و با این نگاه خود را می‌شناسد، و در برابر جمال
 و جلال او آن چنان مبهوت می‌شود که رنگ رخساره‌اش از سرّ درون خبر
 می‌دهد.

و أباح طرفی نظرة أملتُها فغدوتُ معروفأ و كنتُ منكرأ
 فدهشتُ بین جماله و جلال غدا لسانُ الحالِ عنی مخیرأ^(۱۴)
 (ابن الفارض، بی تا: ۸۲)

خمر نیز یکی از رموزی است که در شعر صوفی فراوان دیده می‌شود و تنها
 تفاوتی که می‌توان بین اشعار امیر خمیره سرای عرب یعنی ابونواس و خمریات
 صوفیان نهاد، همان تأویل است. آنچه صوفی از خمر و سکر به میان می‌آورد،
 همگی رموزی است برای سکر الهی و لذت وصال به معشوق حقیقی. عبدالغنی
 النابلسی^(۱۵) از این رمز در اشعار صوفیانه خود استفاده می‌کند و می‌گوید که
 درهای میخانه را باز کنید تا از بوی خوش مستی سیراب شوم و از باده خوشی
 که راهب میخانه به من می‌بخشد و جانم را معطر می‌کند، بنوشم.

فتحوا بابَ دیرها فشَمَمنا نفتحُ السکرِ من فمِ الشماس
 و سکرنا براهبِ الدیرِ لَمَّا هبَ منها معطرُ الأنفاسِ^(۱۶)

ابن فارض در قصیده خمیره از شراب که رمزی است برای محبت الهی سخن
 می‌گوید. این عشق ذات الهی است که او را وادار به نوشیدن این شراب می‌کند و
 او دائماً از خود بی‌خود است چرا که از خود منفصل شده و به وحدت با معشوق
 رسیده است. (ضیف ۱۴۲۲ الف: ۳۵۷-۳۶۱) و این گونه است که شراب را می‌نوشد،
 سرمست می‌شود و نوشیدن از این جام را مرهمی می‌داند برای فراموش کردن
 غم‌ها و دردها و آن را به دیگران توصیه می‌کند و بر این باور است که کسی که
 از آن جام ننوشد، دچار زیان می‌شود.

شربنا علی ذکر الحیب مدامهً سکرنا من قبل أن یخلقَ الکرم
علی نفسه فلیک من ضاع عمره و لیس له فیها نصیبٌ و لا سهم^(۱۷)

(ابن الفارض، بی تا: ۸۲)

همان‌طور که در نظر حافظ، طینت آدم را در «میخانه عشق» مخمر کرده‌اند:
بر در میخانه عشق ای ملک، تسبیح گوی کاندر آنجا طینت آدم مخمر می‌کنند
(حافظ ۱۳۸۰: ۱۹۹)

وصال

شاعر صوفی با مفهوم انفصال می‌کوشد تا از این عالم جدا شود و صفات الهی را در خود متجلی کند، اما او تنها به این اکتفا نمی‌کند بلکه پا به مرحله بالاتری می‌گذارد. شاعر صوفی از مرحله انفصال می‌گذرد تا به عالم وصال یا وحدت وجود برسد و فکر خود را متعالی کند. در این باره نظرات گوناگونی داده شده و گروهی، معتقدان به وحدت وجود را انکار کرده‌اند، اما آنچه شاعر صوفی سعی بر تبیین آن دارد، این است که دویت یا دوگانگی محب و محبوب را از بین ببرد. ابن سوار^(۱۸) می‌گوید:

ما فی الوجودِ اثنان و یحک فانتبه حتامَ طرفُک فی المعارفِ ینعس^(۱۹)

(ابن سوار، بی تا: ۳۰)

خداوند در باطن انسان و عالم است و از این نظر می‌توان خدا را دید چرا که هر آنچه در عالم است، مظهر وجود اوست. «سُتْرِیْهِمْ آیَاتِنَا فِی الْأَفَاقِ وَ أَنْفُسِهِمْ» (فصلت ۴۱: ۵۳) «عاشقم بر همه عالم که همه عالم از اوست». بنده تا آن هنگام که در حجاب است «سوی» را می‌بیند، وقتی حجاب برداشته شود، می‌بیند که «غیری» نیست. عقیف تلمسانی^(۲۰) نیز با این اعتقاد به مخاطب گوشزد می‌کند که سیر و سفر بدون طی کردن منازلی که لازمه آن برداشتن حجاب‌ها و موانع است، ممکن نیست.

و لسوفَ تعلمُ أن سیرک لم یکن أَلَا لیک إذا بلغتَ المترلاً^(۲۱)

(الکتبی ۱۹۵۱، ج ۳: ۷)

مکتب وحدت وجود به صورت کامل قبل از ابن عربی وجود نداشت، واضع حقیقی و مؤسس این مکتب و تفصیل‌دهنده معانی و مقاصد آن و کسی که به آن صورت نهایی بخشیده، ابن عربی است (عفی‌فی ۱۳۶۶، ج ۱: ۲۵). کریمر بر این باور است اقوالی که از بایزید، حلاج و حتی ابن فارض نقل شده دلیلی بر اعتقاد آنها نیست، بلکه آنان مردانی بودند که در عشق به خدا از خود و از هرچه غیر خداست، فانی شده و در وجود غیر، او را ندیدند، و این وحدت شهود است نه وحدت وجود. یعنی بین حلاج که در حالتی از احوال جذب، نعره «أنا الحق» می‌زند و یا ابن‌فارض که عشق محبوبش او را از خود فانی ساخته و آگاهی، جز با اتحاد تام با او ندارد فرق است (ابن‌عربی ۱۳۸۳، مقدمه: ۸۲). ابن‌فارض می‌گوید: «انا هی» یعنی من همان حقیقت الهی هستم، و این حقیقت تنها در وجود من فرود آمده است.

متی حلت عن قولی «أنا هی» أو أقلّ و حاشا لمثلی أُنْهَافِی حَلَّتْ^(۲۲)

عدنان حسین العوادی به نقل از کتاب *تراث الاسلام* این گونه می‌گوید:

آن زمان که وحدت اسلام ضعیف شد، عناصر غربی در ریشه‌های اسلام نفوذ کردند. حتی خلافت را دگرگون ساختند، نتیجه آن پیدایش نظریه «وحدت وجود» به دست محی‌الدین عربی بود که شعر صوفی فارسی در آن تأثیر بسزایی داشت و بر قسمت‌های وسیعی از جهان اسلام سیطره پیدا کرد و تا حدود هفت قرن ادامه یافت. (العوادی ۱۹۷۹: ۹۲)

نیکلسون نیز این گفته صوفیۀ مسلمان که «مهم‌ترین ویژگی تصوف اسلامی اعتقاد به وحدت وجود است و هر متصوف مسلمانی وحدت وجودی است» را منکر شد. او حتی وحدت وجودی حلاج را با گفتن «سبحانی ما أعظم شأنی» نفی کرد و بر آن شد تا وحدت وجود در تصوف اسلامی جز در زمان ابن‌عربی بروز نکرده است. (نیکلسون ۱۳۵۷: ۲۹)

محی‌الدین به تنزیه و تشبیه با هم اعتقاد داشته و لحظه‌ای از مقارنه این دو باهم غفلت نورزیده است. خدا در نظر او منزّه است، یعنی در ذاتش مطلق است

و هیچ تعین خاصی از تعینات بی‌نهایتی که هر لحظه در آنها آشکار می‌شود، او را محدود نمی‌کند (نیکلسون ۱۳۵۷: ۳۳ و ۳۴). در نظر ابن عربی وجود حقیقی، خاص حق متعال است و دیگر موجودات سایه‌ای از آن وجود حق ازلی یگانه‌اند و ظهور و پرتو وجود خدا هستند. حق تعالی اصل هر موجودی است (ابن عربی ۱۳۸۳، مقدمه: ۷۷ - ۷۸)، این است که جهان به صورتی اسرارآمیز غوطه‌ور در خداوند است. معنی آن این است که معتقد بودن به هر نوع حقیقتی، مستقل و جدا از حقیقت مطلق، شرک و انکار لا اله الا الله است و این کلمه در واقع شهادت به این امر است که هیچ حقیقتی جز حقیقت مطلق نیست.

بسیار دشوار است کسی را که در تقدیس و تنزیه خداوند تا به این حد بالا رفته، به عقیده همه خدایی متهم کنند، او در تصدیق وحدت خداوند در رساله/الأحدیه این چنین نوشته است:

او هست و با او نه پسی است، نه پیشی، نه بودی، نه مکانی، واحدی است بی‌وحدت و فردی است بی‌فردیت، پس بدان در چیزی نیست. کسی جز او، او را نمی‌بیند و کسی جز او، او را درک نمی‌کند، حجاب او وحدت اوست. خود را با خود به خود ارسال داشته است. (نصر ۱۳۶۱: ۱۲۹-۱۲۷)

با این حال گروهی ابن عربی را در تنظیم مکتب وحدت وجود به التقاط متهم کرده و گفته‌اند:

وی مکتب وحدت وجود را صورت نهایی داد و آن را رنگی کاملاً صوفیانه بخشید و در این راه از هر مصدری ممکن بود، استمداد جست. از جمله قرآن، حدیث، کلام، فلسفه مشایی، فلسفه غنوصیه مسیحی، فلسفه یهودی، اخوان‌الصفاء و صوفیه متقدم. (عفی ۱۳۶۶، ج ۱: ۲۹)

اما حقیقت آن است که ابن عربی با اینکه در آثارش از اصطلاحات فلسفی و کلامی زیادی بهره برده اما نباید بین او و صوفیه جدایی انداخت. به قول برخی محققان هر چند بودن شک ابن عربی یکی از بزرگ‌ترین اذهان فلسفی بود که

س ۵-ش ۱۷-زمستان ۸۸ _____ انفصال و شمیم وصال در آیینۀ شعر صوفی ... / ۱۲۵
جهان تاکنون به خود دیده است ولی فلسفه دل‌مشغولی او نبود. (کاکایی ۱۳۸۵:
۱۸۶-۱۷۸)

برای وصال، شاعر باید با سیر صعودی به سمت معشوق بی‌مثالش حرکت کند، و این حرکت صعودی او را یاری می‌دهد «تا پله پله تا ملاقات خدا» برود و با او متحد شود.

- سیر صعودی

شاعر راه خود را ادامه می‌دهد تا آن حقیقت علیا را بفهمد، و گام برمی‌دارد که این گام برداشتن به سوی حق جز با پای عشق و محبت میسر نیست. ابن‌سوار نیز عشقی جز عشق به معبود را لایق نام عشق نمی‌داند و می‌گوید:

لک الکوْنُ یا ربَّ المَلاحَةِ عاشقٌ و لیس هوی الأبحِک لائقٌ
و ما أنتَ غیرُ الکوْنِ بل أنتَ عینُه و یفهم هذا السرَّ من هو ذائقٌ^(۲۵)

(ابن‌سوار، بی‌تا: ۳۲)

حب و عشق، اساس و پایه‌ی حالت روحانی در تجربه‌ی صوفی است و تجربه‌ی صوفی در عمیق‌ترین معانی، آزادی انسان از بند دنیا است، و حب اولین ره پیمودن صوفی به سوی معرفت خداوند و اتحاد با اوست. ادبیاتی که در آن از حب خداوند سخن رفته، غزل الهی نامیده شده که آن رمزی است برای حب صوفی و نهایت حب به فنا می‌رسد. راه عشق با عقل ممکن نیست. تلمسانی نیز عقل را در این راه نفی می‌کند، چرا که عقل قید و از ریشه‌ی عقل است، اما قلب پیوسته از حالی به حال دیگر در تعلق و دگرگونی است و چون عشق احکام متعدد و مختلف و متضاد دارد، جز قلب هیچ چیز دیگری قادر نیست که با عشق در این احکام منقلب و متقلب شود.

فإنَّ عقلَ العقلِ یدعو إلى السَّوی و وصلُ السَّوی فصلٌ و وجدانُه فقدٌ
قریبةٌ وصلٍ للمحبِّ و ائماً اذا وصلت له یبق قرب و لا یبعدُ^(۲۴)

(همان: ۱۹)

اینکه در بیان هر عارف صوفی، سخن از عشق بسیار به کار می‌رود دلیل آن است که او عشق را مقدس می‌داند و آن را مخصوص انسان نمی‌داند و بر این باور است که عشق در همه جهان جاری است؛ «العشق سار فی الوجود»، «موج دریاها ز شور عشق دان». در کلام عرفا عشق نقطه مقابل خود است؛ رنگ بی‌رنگی است، نفی خودی است.

«به می پرستی از آن نقش خودم زدم بر آب که تا خراب کنم نقش خود پرستیدن (حافظ ۱۳۸۰: ۳۸۹)

به عقیده شاعر صوفی جنب و جوش و روشنائی سراسر عالم وجود، از پرتو عشق است و کمال واقعی را در عشق باید جست‌وجو کرد. در بحث میان عقل و عشق از نظر صوفیه، منظور از عقل، جزئی است و گرنه کمال عشق الهی به صورت عقل کلی ظاهر می‌شود. عقل گوید: شش جهت حد است و بیرون راه نیست. عشق در پاسخ گوید: راه هست و رفته‌ام من بارها. بنابراین، در این جا تأکید نه بر کوشش عاشق بلکه بر کشش حق است. به همین دلیل گفته‌اند: عشق آمدنی است، غیرقابل توضیح است، زیرا جهان عشق ورای دنیای قال و قیل است. می‌توان این را فرض کرد که در دوره‌ای شاعر صوفی هر آنچه درباره عشق می‌سراید، عشقی جسمانی است، اما ممکن است این عشق مجازی راهی باشد برای رسیدن به عشق حقیقی. «قصد صورت کرد و بر الله زد». با دقت نظر در اشعار آنها، گویی قهرمان شعرشان هم معشوق است و هم معبود. نمونه بارز آن را در اشعار ابن عربی می‌توان یافت. ابن عربی در مکه درباره نظام معشوقه‌ای که وجود خارجی داشت، اشعاری سروده که التهابات جان شیفته‌ای را تصویر می‌کند، اما این عشق ابن عربی را به اعتلای روح و پالایش نفس رهنمون ساخت و آن‌گونه که گفته شده ابن عربی ترجمان *الاشواق* را به خاطر نظام سروده و به او تقدیم داشته و به نظر می‌رسد ابن عربی موفقیت خود را در این دیوان به آن

س ۵- ش ۱۷- زمستان ۸۸ _____ انفصال و شمیم وصال در آیینۀ شعر صوفی ... / ۱۲۷
دخترکی مدیون است که عشق را در وجودش به آتش کشید تا احساسات خفته
او را شعله‌ور سازد. (جودت نصر: ۱۹۸۳: ۱۹۳ - ۱۹۰)

مرضى من مریضة الأجفان عللانی بـذکرها عللانی
طلعت فی العیان شمساً فلمّا أفلت أشرقّت بأفقِ جنانی^(۲۵)
(ابن عربی ۱۴۰۱: ۷۸)

در نهایت، عشق شاعر صوفی بدان جا می‌رسد که ازلی است و معتقد است
که خداوند با عشق جهان را آفرید: «فَإِذَا سَوَّيْتَهُ وَ نَفَخْتَ فِيهِ مِنْ رُوحِي» (حجر ۱۵):
۲۹) و خدا همان عاشقی است که در جسم انسان می‌دمد تا روح او را خدایی کند
و این جاست که جای عاشق و معشوق دگرگون شود و خداوند معشوقی بی‌همتا
می‌گردد، که شاعر از دریچۀ عشق مجازی به عشق حقیقی می‌شتابد و چشم
بصیرت می‌گشاید، در این حال او عاشقی است که در حرکت خود به سوی
معشوق به درجه‌ای رسیده که می‌خواهد با او متحد شود و این بالاترین مرحله
یعنی غرق شدن در ذات مطلق است. و فراق از معشوق شرری بر جانس می‌زند
و از سویدای دل فریاد برمی‌آورد که: «فَلَا تَوَلَّنِي الْحَرَمَانُ وَ لَا تُبَلِّغْنِي بِالْخَيْبَةِ وَ
الْخُسْرَانِ» و این است که ابن‌فارض را به سلطان‌العاشقین و شاعر حب الهی
شهرت می‌دهد.

– اتحاد و یگانگی

شاعر در این رهگذر از خویشتن خویش قطع علاقه می‌کند و به سوی او
می‌شتابد. او درک کرده که برای متحد شدن جایی برای دوگانگی وجود ندارد. تا
تویی تو باقی است، حقیقت را نبینی. زیرا با چشم تویی، او را نبینی. چون تو
نباشی، او باشد که به چشم خود، خود را می‌بیند. به چشم قطره، دریا را نتوان
دید، باید در دریای حقیقت فنا شد تا به چشم دریا، دریا را دید. حافظ می‌گوید:

میان عاشق و معشوق هیچ حائل نیست تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز
(حافظ ۱۳۸۰: ۲۶۵)

ابن هود^(۲۶) می‌گوید:

علمٌ قومی بی جهلٌ إن شأنی لأجلٌ
أنا عبدٌ، أنا ربُّ أنا عَزٌّ، أنا ذلٌ
أنا معشوقٌ لذاتی لستُ عن الدهر أسلو^(۲۷)

(ذهبی ۱۴۲۲: ۳۲۳)

او ضمیر (أنا) را به جای (أنت) به کار می‌برد تا ثابت کند که بین محب و محبوب فاصله‌ای نیست. شاعر صوفی می‌بیند که ضمیر بیش از هر چیز دیگری احساس تقرب به خداوند و حضور او در قلب و آمیزش آن با روحش را بیان می‌کند (العوادی ۱۹۷۹: ۳۲۸). بنابراین به کاربرد زیاد ضمیر متکلم و مخاطب رو می‌آورد که این امر باعث تحکیم پیوند دو طرف عشق می‌شود. چرا که معتقدند «محبت درست نشود، مگر در میان دو تن که یکی دیگری را گوید: «ای من»». همین امر باعث کاربرد زیاد ضمیر در اشعار آنها شد که بیشتر در بحرهای کوتاه با موسیقی عالی سروده شده است.

آنچه در شعر و کلام هر صوفی در هر عصری دیده می‌شود، سخن و تجربه درونی و غیرقابل انتقال است؛ تجربه‌ای که آمدنی است و آموختنی نیست. کار مهم او عادت‌شکنی است که انسان را متوجه زیبایی‌ها می‌کند و از این نظر تصویرگر متناقضات است، و شاید به همین علت باشد که وقتی صوفی بانگ برمی‌آورد که: «اناالحق»، گروهی او را متهم کنند و به باد تمسخر گیرند که: یک قطره ادعای دریا شدن می‌کند؟! اما انگار آنها غافلند از آنکه دریا مجموعه‌ای از قطره‌هاست. به قول مولانا:

گفت فرعونی: انا الحق گشت پست گفت منصورى: انا الحق و برست
آن انا را لعنة الله در عقب وین انا را رحمة الله ای محب
(مولوی ۱۳۸۵، دفتر ۵: ۷۱۵)

حقیقت این است که در تجربه اتحاد با خداوند جایی برای واسطه وجود ندارد، آن‌جا وحدت مطلقه الهی تحقق می‌یابد و به‌ویژه در میان اولیاء متصوف،

س ۵-ش ۱۷- زمستان ۸۸ _____ انفصال و شمیم وصال در آینه شعر صوفی ... / ۱۲۹
 ما این احساس را می‌بینیم که خداوند باید تنها هدف ستایش باشد تا حدی که
 هر نوع توجه به دیگر چیزها معصیتی در برابر او است. (نیکلسون ۱۳۷۴: ۱۱۳)
 شوشتری^(۲۸) به رها کردن خلق و فانی شدن در دریای متلاطم عشق تأکید
 می‌کند، چرا که خلق شبح و سایه‌ای بیش نیستند و این فانی شدن در راه عشق
 است که در پی آن بیداری و جاودانگی حاصل می‌شود.

أرْفُضُ الخُلُقَ و ارق و ارتقی عَن ظلالِک
 و افن فی الحبِّ عشقاً فالمرادُ فی زوالِک^(۲۹)
 (ششتری، بی تا: ۳۱)

اگر چه گروهی در بیان مفهوم اتحاد راه افراط پیش گرفتند و معتقد به حلول
 خداوند در جسم شدند- که مفهومی کاذب است- اما بیان اتحاد به معنی
 برداشتن فاصله بین دل و آن‌کس که دل منزلگه اوست، خالی از اشکال است.
 خدایی شدن و قائل نبودن وجود برای خود، ستودنی و مغایر با حلول است، چرا
 که هر آنچه می‌بیند، تنها خداست.

بیان اتحاد عاشق و معشوق از روی حقیقت است، گرچه متضادند، از روی
 آنکه نیاز ضد بی‌نیازی است، چنانکه آینه بی‌صورت و ساده و بی‌صورتی ضد
 صورت است ولی میان آنها اتحاد است. شاید زیباترین حلقه اتحاد را در بیان
 مولانا بتوان یافت، آن‌جا که می‌گوید:

معشوقی از عاشق پرسید که خود را دوست‌تر داری یا مرا؟ گفت: من از خود
 مرده‌ام و به تو زنده‌ام، از خود و صفات خود نیست شده‌ام، و به تو هست شده‌ام،
 علم خود را فراموش کرده‌ام و از علم تو عالم شده‌ام، قدرت خود را از یاد برده‌ام
 و از قدرت تو قادر شده‌ام، اگر خود را دوست دارم، ترا دوست داشته باشم و اگر
 تو را دوست دارم، خود را دوست داشته‌ام.

داند آن عقلی که آن دل روشنی است در میان لیلی و من فرق نیست
 (مولوی ۱۳۸۵، دفتر ۵: ۷۱۵)

ابن عربی نیز براین باور است که آتش دل خاموش نمی‌شود، مگر آنکه دو روح با هم متحد شوند.

أعانقُها و النفسُ بعدَ معشوقه
اليها و هل بعدَ العناقِ تداني
كان فؤادي ليسَ يشفى غليله
سوى أن يرى الروحانِ يتحدانِ^(۳۰)
(ابن عربی ۱۴۰۱: ۱۴۰)

نتیجه

با کند و کاو در آثار شاعران صوفی این دوره آشکار می‌شود که شعر آنها کم‌وبیش در دو محور انفصال و وصال نمود می‌یابد. جدا شدن از عالم محسوسات و پرواز در عالم حق و معنا و کمال، مفهوم انفصال است که شاعر صوفی با زبان رمز به بیان حقایقی می‌پردازد که برای فهم آنها لازم است به عمق کلام نفوذ کرد که در این دوره، رمز، بیشترین ظواهر خود را در شعر حب و خمر آشکار می‌کند. شاعر با گذر از مفهوم انفصال به وحدت وجود یا وحدت واقعیت می‌رسد که به وسیله محی‌الدین و دیگر متصوفه بیان شده، که آن نه عقیده همه خدایی است نه همه در خدایی، بلکه معنی آن این است که در عین آنکه خداوند نسبت به جهان، تعالی مطلق دارد، جهان نیز کاملاً از وی جدا نیست و به صورت اسرارآمیز غوطه‌ور در خداوند است. در عین حال خداوند همچون آینه‌ای می‌شود که عارف در آن حقیقت خود را مشاهده می‌کند، و آدمی به نوبه خود آینه‌ای می‌شود که خداوند اسماء و صفات خویش را در آن مشاهده می‌کند.

هدف از آنچه گفته شد، صحّه گذاشتن بر تمام افکار و اعمال شاعران متصوف این عصر نیست، اما آنچه در بررسی‌ها آشکار می‌شود این است که گروهی، این شاعران را به طور کلی منکر شدند و به کفر و الحاد متهم کردند. در کنار این موضع‌گیری‌های افراطی این حقیقت نمایان می‌شود که تصوف این دوره - گرچه پیراسته از عیب نبود - از حد فلسفه گذشت و تصوراتی کفرآمیز نبود بلکه در فضایی رشد کرد که فرهنگ اسلامی حضور داشت؛ آن‌چنانکه حقیقت محمدی(ص) جایگاه ویژه‌ای در اشعار این

س ۵-ش ۱۷-زمستان ۸۸ _____ انفصال و شمیم وصال در آیینۀ شعر صوفی ... / ۱۳۱
شاعران دارد و علاقه به خدا و اشتیاق وصال او در آثارشان به اوج اعتلای خود
می‌رسد.

پی‌نوشت

- (۱) نیروانا باور عرفان بودایی که در آموزه‌های عرفانی ما معادل با فنا است.
- (۲) ابوالعباس المرسی: احمد بن عمر بن محمد، شیخ زاهد عارف ابوالعباس انصاری مرسی، وارث مدرسه شاذلی و اشعری مذهب بود. او در سال ۶۸۶ ه. ق در اسکندریه وفات یافت.
- (۳) اگر از محبتی خالص و ناب و از (چگونگی) تکوین نفس با بدن از ما پرسید، (می‌گویم) در پی علم درون باش که ظاهر تو را مانع از رسیدن به حقیقت و عالم باطن می‌شود. دگرگونی جان رازی است که عقل نمی‌تواند آن را احاطه کند. عقلی که در بند اوهام و پلیدی است.
- (۴) ابن عربی: محمد بن علی بن محمد بن احمد بن عبدالله حاتمی، کنیه اش ابابکر و ملقب به محی‌الدین و معروف به حاتمی و ابن عربی است. در مرسیه اندلس به دنیا آمد. او را با نظریه وحدت وجودی می‌شناسند، گرچه مبدع آن نبوده اما تحولی بزرگ در این باره به وجود آورد. از آثار او می‌توان به *الفتوحات المکیه*، *فصوص الحکم*، *ترجمان‌الاشواق* اشاره کرد.
- (۵) صوفیه از جمله ابن عربی و پیروانش با استناد به حدیث نبوی «كنت نبياً و آدم بین الماء و الطین» حقیقت محمدیه را ازلی دانسته‌اند. اگر چه غزالی نظر دیگری داشت و این حدیث را این گونه تفسیر کرد که خداوند در ازل پیش از آنکه هر موجودی را خلق کند، مقدر فرموده بود که محمد (ص)، نبی‌باشد، بنابراین تقدیر نبوت او ازلی است، نه حقیقت او. (عفیفی ۱۳۶۶: ۳۳۲)
- (۶) من قبل از هر چیز وجود داشته‌ام و حتی قبل از وجود داشتم در نطفۀ پدرانم فریادرس بوده‌ام. من خشکی و دریایی بی‌قرارم که (تنها) عارفان می‌توانند قسمتی از

آب دریای وجود مرا بنوشند. من سلطان همه عالم (قطب عالم امکان) و طبل‌های من بر فراز آسمان به صدا در می‌آید.

(۷) ابن‌الجیاب: علی بن محمد غرناطی اندلسی، کنیه‌اش ابوالحسن و ملقب به ابن‌الجیاب بود. اهل مجاهدت و عبادت و صاحب مقام در علم تصوف بود. (متوفای ۷۴۹ هـ. ق.)
(۸) اگر تفکر کنی دلیل برایت آشکار شده و اگر قبول کنی قرآن تو را پند داده است. خداوند قلبی را نابود کند که اگر ذکر خدا شود، غافل است. چقدر فرق است میان کسی که از درگاه خداوند مطرود است و کسی که مقبول خداوند است و روبه درگاهش است.

(۹) بدین معنا که خدا را آفریننده انسان و اعمال او، اعم از نیک و بد می‌داند و پیداست که در نظر او انتساب بد و نیک بد اعمال نیز ذاتی و عقلی نیست، و از این جاست که نتیجه می‌گیرد خداوند از آن رو «اراده» را در بشر آفریده تا با شکسته شدن آن، بشر خود متوجه شود که در واقع اراده‌ای ندارد و آنچه خدا می‌خواهد، همان می‌شود.

(۱۰) آیا خبری از لیلی نزد توست که با گفتن آن استخوان‌های پوسیده زنده و برانگیخته شوند؟ من بر سر پیمان قدیم خود با او هستم و در همه حال در برابر عشق او ناتوان بوده‌ام. به خاطر چهره دلربای لیلی دیگر نیازی به طلوع خورشید نیست، اما چشمان مردم در برابر خورشید متحیر می‌شود.

(۱۱) تقی‌الدین سروجی: عبدالله بن علی بن منجد، شیخ تقی‌الدین، مردی پاکدامن و قاری قرآن بود، عشق به زیبایی حقیقی در وجودش نمایان و عفت و پاکدامنی از خصوصیات بارز شخصیتی او بود. در سال ۶۲۷ هـ. ق. در سروج متولد شد. در سال ۹۹۳ هـ. ق. در مصر وفات یافت.

(۱۲) چه خوش است وصال تو برای من! اکنون زمان وصال فرارسیده است و من آن چه تاکنون از فراق چشیده‌ام، کفایت می‌کند. عمرم را در پی عشق تو صرف کردم و ای کاش وصال را به عمری که بر باد دادم، می‌بخشیدم.

(۱۳) ابن‌فارض: نامش عمر، لقبش شرف‌الدین و کنیه‌اش ابوحفص یا ابوالقاسم معروف به سلطان‌العاشعین است. پدرش ابوالحسن علی است و از جدش با نام مرشد یاد

س ۵-ش ۱۷-زمستان ۸۸ _____ انفصال و شمیم وصال در آینه شعر صوفی ... / ۱۳۳
کرده‌اند که واقعاً پیر طریقتی بوده است. ابن‌فارض از آنجا بدین نام شهرت یافت که
پدرش مدتی وظیفه ثبت احکام و فرایض و قضاوت را برعهده داشته و لقب فارض
یافته و پسرش به ابن‌فارض مشهور شده است. تائیه الکبری و قصیده خمیره او جایگاه
ویژه‌ای در عرفان دارد.

(۱۴) به من اجازه داد تا نگاهی که سال‌ها در آرزوی آن بودم، بر او بیفکنم. با این نگاه
معروف شدم حال آن که پیش از آن ناشناخته بودم. از جمال و جلال او مات و مبهوت
شدم، چنان‌که رنگ رخساره‌ام از درونم حکایت می‌کند.

(۱۵) عبدالغنی نابلسی: متوفای ۱۱۴۴ هـ. ق از مردم سوریه. در طول زندگی خود به
چندین مجمع مذهبی پیوست و به عراق و عربستان بسیار سفر کرد. سفرنامه‌های او
حتی از نظر نقشه‌شناسی و تاریخ‌خالی از فایده نیست و نوشته‌های عرفانی او از
ارزش ادبی بهره‌مند است. مجموعه‌ای شعر به عربی فصیح و عربی عامیانه از او در
دست است که مورد توجه مجامع عرفانی است.

(۱۶) درهای دیر را باز کردند تا عطر مست‌کننده آن را از دهان آن زیبارو استشمام
کنیم، و آن هنگام که خوشبو کننده جان‌ها از آن برخاست، ما به دست راهب دیر مست
شدیم.

(۱۷) به یاد محبوب از باده محبت نوشیدیم و با آن سرمست شدیم، پیش از آنکه
درخت تاک آفریده شود. کسی که عمر خود را صرف کند، در حالی که از جام محبت
الهی بهره‌ای نبرد، باید بر خویشتن بگرید.

(۱۸) ابن سوار: محمدبن سوار بن اسرائیل، نجم‌الدین ابوالمعالی الشیبانی، در سال ۶۰۳
هـ. ق در دمشق به دنیا آمد و در سال ۶۷۷ هـ. ق در همان‌جا وفات یافت. زمانی که او
را به زندقه متهم کردند، خرقة‌ای از شیخ شهاب‌الدین سهروردی پوشید.

(۱۹) وای بر تو، دوگانگی در وجود نیست. اکنون هوشیار شو. تا کی چشمان بصیرت
تو در علوم و معارف در خواب غفلت به سر می‌برد.

(۲۰) عفیف‌الدین تلمسانی: سلیمان بن‌علی بن‌عبداله، شیخ عفیف‌الدین تلمسانی، کسی که
در افعال، اقوال و اعمالش پیرو ابن عربی بود. در سال ۶۹۰ هـ. ق در دمشق وفات یافت.

(۲۱) به زودی خواهی دانست که سیر و سلوک نخواهی کرد مگر آن زمان که به منازلی
برسی.

(۲۲) چه موقع سخنم پاک و بی‌آلایش است که بگویم: «من اویم» یا کمتر؟ نه! او منزّه
است از اینکه در وجود کسی چون من فرود آید. (حلول نماید)

(۲۳) ای پروردگار زیبارویان، هستی از آن توست. من عاشقم و عشق و مهرورزی تنها
زیبنده توست. تو خود هستی، هستی و این راز را تنها کسی می‌فهمد که خود چشیده
باشد.

(۲۴) همانا قید و بندهای عقل، تو را به سوی ماسوی دعوت می‌کند و وصال به دیگران
در حقیقت جدایی است و درون آن پوچ است. نزدیکی وصال برای عاشقان است و آن
هنگام که به وصال رسیدی، نزدیکی و دوری باقی نخواهد ماند.

(۲۵) بیماری من به خاطر خماری چشمانی است که به یاد آوردن آن مرا بیمار می‌کند.
خورشیدی در نظرها سربرآورد که آن هنگام که غروب کرد، در افق دل من طلوع نمود.

(۲۶) ابن هود: شیخ زاهد بدرالدین حسن بن علی بن عضدالدوله بن یوسف بن هود
جدامی یکی از بزرگان راه تصوف است. در سال ۶۳۳ هـ. ق در مرسیه متولد شد. با
اینکه پدرش نایب‌السلطنه زمان بود، او به نزد ابن سبعین رفت و مصاحب او شد. در
سال ۶۹۹ هـ. ق وفات یافت.

(۲۷) همه علم قوم من درباره من جهل و نادانی است و مقام من برتر از آن است (که
درباره من علم پیدا کنند). من بندهام، پروردگارم، عزیزم، و در عین حال خوارم. من
معشوق خویشتم و هیچ‌گاه از روزگار غافل نیستم.

(۲۸) شوشتری: علی بن عبدالله، ابوالحسن، به خاطر نسبت او به روستای شوشتر به
شوشتری معروف شد. نزد ابن سبعین شاگردی کرد و راه او را پیروی کرد.

(۲۹) خلق را رها کن و بیدار شو و از گمراهی‌ات جدا شو. در دریای عشق عاشقانه فنا
شو که مراد از این فنا شدن از دست دادن خود است.

(۳۰) او را در آغوش می‌کشم، در حالی که هنوز جان و روح من به او مشتاق است و
آیا بعد از وصال به او، نزدیکی حاصل می‌شود؟ آتش قلبم خاموش نمی‌شود جز آن که

کتابنامه

قرآن کریم.

ابن الجباب. دیوان. نسخه خطیه بمکتبه الأسد. برقم ۵۸۰۲/.

ابراهیم حسن، علی. ۱۹۴۸م. تاریخ الممالیک البحریه. ط ۲. القاہرہ: مکتبه النهضه المصریہ.

ابن سبعین. ۱۹۸۷م. بد العارف. تحقیق: جورج کتوره. ط ۱. بیروت: دار الأندلس.

ابن سوار. دیوان. نسخه خطیه بمکتبه الأسد. برقم ۴۹/.

ابن عربی. ۱۴۰۱ هـ/ ۱۹۸۱م. ترجمان الأشواق. ترجمه نیکلسون. بیروت: داربیروت.

_____ . ۱۳۸۳/۱۴۲۵ق. فتوحات مکيه (معارف باب ۱-۴). ترجمه و تعلیق محمد خواجوی. چ ۲. تهران: مولی.

ابن الفارض، عمر. دون تاریخ. دیوان. بیروت: مطبعه الثقافیه.

بستانی، بطرس. دون تاریخ. أدباء العرب فی الأعصر العباسیه. بیروت: دارالجیل.

التلمسانی، العفیف. دیوان. نسخه خطیه بمکتبه الأسد. برقم ۴۱۶۸/.

جودت نصر، عاطف. ۱۹۸۳م. الرمز الشعری عند الصوفیه. ط الثالثه. بیروت: دارالاندلس.

حافظ شیرازی. ۱۳۸۰. دیوان. به کوشش فاطمه خلیلی. چ ۱. تهران: میلاد.

حلمی، محمد مصطفی. ۱۹۷۱م. ابن الفارض و الحب الإلهی. مصر: دارالمعارف.

دامادی، محمد. ۱۳۶۷. شرح بر مقامات اربعین. تهران: دانشگاه تهران.

ذهبی، محمد بن احمد بن عثمان. ۱۴۲۲. سیر اعلام النبلاء. بیروت: مؤسسة الرسالة.

فرای، ریچارد. ۱۳۶۳. تاریخ ایران از اسلام تا سلاجقه. ترجمه حسن انوشه. تهران: امیرکبیر.

السکندری، ابن عطاله. ۱۹۷۲ م. لطائف المنن. چ ۱. القاہرہ: المطبعه الفخریه.

سلام، زغلول. ۱۹۷۱م. الأدب فی العصر المملوکی. چ ۱. مصر: دارالمعارف.

السیوطی، جلال الدین. ۱۲۹۹ هـ. حسن المحاضرہ. چ ۱. مصر: مطبعه اداره الوطن.

- ۱۳۶ / فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی _____ روح‌الله صیادی‌نژاد - مریم آقاجانی
ششتری. دیوان. نسخه خطیه بمکتبه الأسد. برقم /۵۹۱۸.
- صافی الحسین، علی. ۱۹۶۴م. الأدب الصوفی فی مصر فی القرن السابع الهجری. ط ۱. مصر:
دارالمعارف.
- ضیف، شوقی. ۱۴۲۲ الف / ۲۰۰۱م. تاریخ الادب العربی (عصر الدول و الامارات). ط الثالثه.
مصر: دارالمعارف.
- _____ . ۱۴۲۲ب / ۲۰۰۱م. تاریخ الادب العربی (عصر العباسی الثانی). ط الثالثه. مصر:
دارالمعارف.
- الطبلاوی، محمود سعد. ۱۹۸۴م. التصوف فی التراث ابن تیمیه. مصر: الهيئة المصریه العامه
للکتاب.
- العسقلانی، ابن حجر. ۱۹۷۲م. الدرر الکامنه. ط ۲. حیدرآباد: دائرةالمعارف العثمانیه.
- عفیفی، ابوالعلاء. ۱۳۶۶. تعلیقات علی فصوص الحکم. ج ۱. تهران: الزهرا.
- العوادی، عدنان حسین. ۱۹۷۹م. الشعر الصوفی حتی افول مدرسه البغداد و ظهور الغزالی.
بغداد: دارالرشید.
- الغزالی، ابوحامد. ۱۹۵۶م. المتقد من الضلال. تحقیق: جمیل صلیبا و کامل عیاد. ج ۵.
السوریه: مطبعه الجامعه.
- قاشانی، عبدالرزاق. ۱۹۸۱م. اصطلاحات الصوفیه. تحقیق: محمد کمال ابراهیم جعفر. ط ۱.
مصر: الهيئة المصریه العامه للکتاب.
- کاکایی، قاسم. ۱۳۸۵م. وحدت وجود. ج ۳. تهران: هرمس.
- کامل الشیبی، مصطفی. ۱۳۸۲ق. الصله بین التصوف و التشیع. بغداد: مطبعة الزهرا.
- الکتبی، محمدبن شاکر. ۱۹۵۱م. فوات الوفيات. تحقیق: محمد محی‌الدین عبدالحمید.
قاهره: مکتبه‌النهضة المصریه.
- مجلسی، محمدباقر. بی‌تا. بحار الانوار. بیروت: مؤسسه الوفا.
- المقریزی. ۱۹۵۷م. السلوک لمعرفة دول الملوک. صححه و حواشیه: محمد مصطفی زیاده.
ط ۲. القاهره: لجنه التألیف و الترجمه و النشر.
- مولوی. ۱۳۸۵. مثنوی معنوی. به اهتمام توفیق سبحانی. چاپ ۶. تهران: روزنه.

س ۵-ش ۱۷- زمستان ۸۸ _____ انفصال و شمیم وصال در آیینۀ شعر صوفی ... / ۱۳۷

نصر، حسین. ۱۳۸۰. *آموزه‌های صوفیان از دیروز تا امروز*. ترجمۀ حسین حیدری و محمدهادی امینی. چ ۲. تهران: قصیده‌سرا.

_____ . ۱۳۶۱. *سه حکیم مسلمان*. ترجمۀ احمد آرام. تهران: سپهر.

نیکلسون، رینولد. الن. ۱۳۵۷. *پیدایش و سیر تصوف*. ترجمۀ محمدباقر معین. تهران: توس.

_____ . ۱۳۷۴. *تصوف اسلامی و رابطه انسان با خدا*. ترجمۀ محمدرضا شفیعی کدکنی. چ ۲. تهران: سخن.